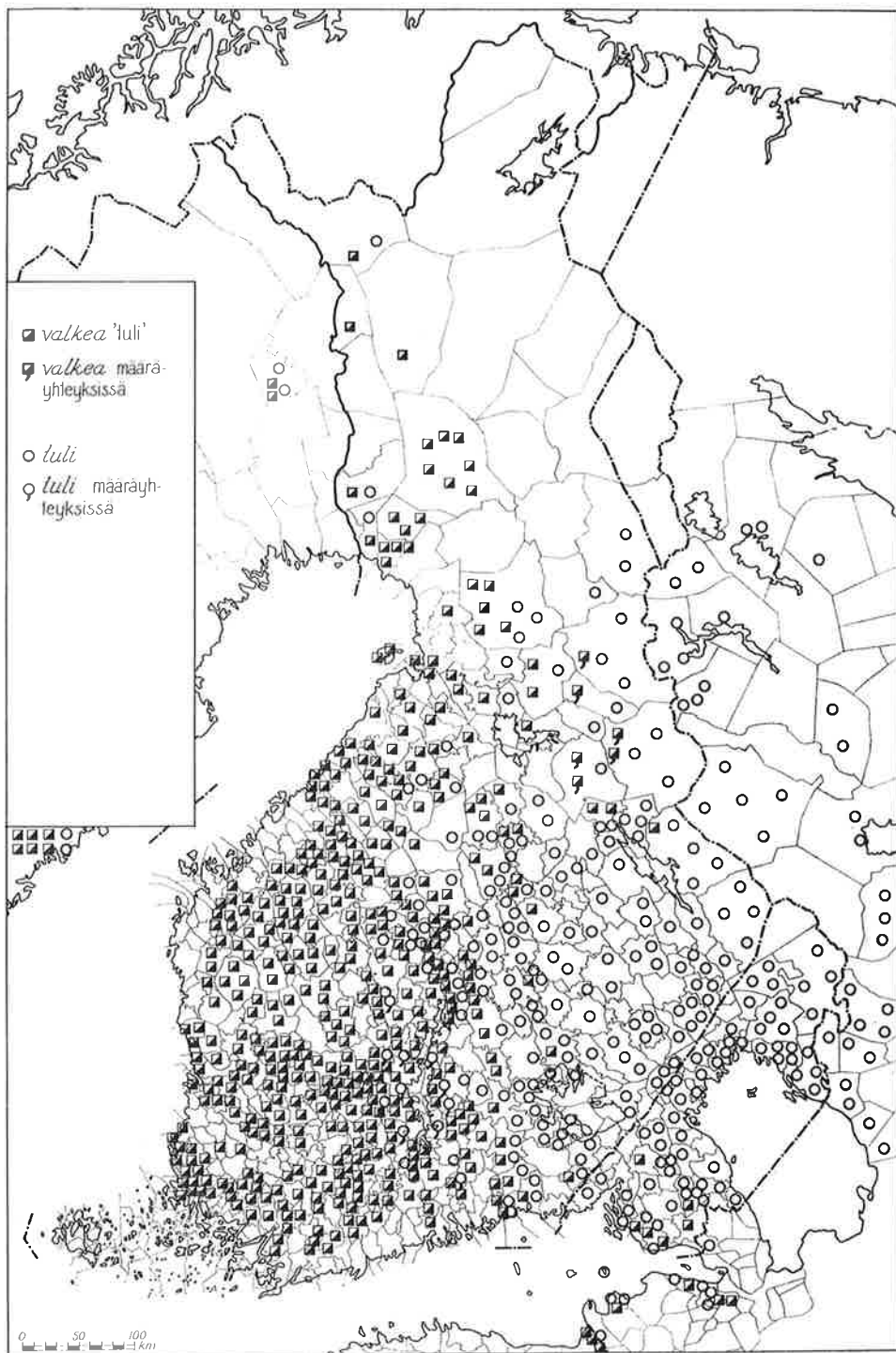

Tuli ja valkea

Suomen murteissa on kaksi laajalevikkistä tulta tarkoittavaa sanaa. *Valkea* on länsimurteiden sana, mutta lisäksi se tavataan Kainuussa, Pohjois-Savossa, Keski-Suomessa, Vermlannissa, Päijät-Hämeessä, Länsi-Kannaksella ja Inkerissä (ks. karttaa seur. s). *Tuli* sen sijaan on itäinen, ja siitä on tietoja miltei kaikkialta itämurteiden alueelta Vermlantia myöten. Mm. Päijät-Hämeessä ja Keski-Suomessa, jossa *valkea* on lähes yksinomainen tulta tarkoittavana, on *tuli* puolestaan yhtä yksinomainen sellaisissa ilmaisuissa kuin *tulta iskee* 'salamoi', *silmät*, *reenjalas* tai *kantapää iskee tulta* sekä eräissä myöhemmin puheeksi tulevissa yhteyksissä. Etelä-Pohjanmaan savolaiskiilan ja Ähtärin — Keuruun siirtymämurteiden sanavaroista *tuli* kuitenkin puuttuu. Kaakkois-Hämeessä se sitä vastoin tavataan huomattavan kaukana murrerajan länsipuolella mutta vain määräyhteyksissä, kuten tuonnempana käy ilmi. Keski-Pohjanmaalta, Kalajoen latvoilta, on muutama *tuli*-tieto niin ikään murrerajan länsipuolelta (HaaV Niv Kärs Pul) samoin kuin Peräpohjolasta. Viimeksi mainitut *tuli*-kirjaukset on tehty etupäässä Länsipohjasta (ATor YTor Tär KaiJ EnoT). *Tulen* ja *valkean* maantieteellinen jakautuma on siis pääpiirteissään komplementaari, mutta Inkerissä, Länsi-Kannaksella, Kaakkois- ja Päijät-Hämeessä, Keski-Suomessa, Vermlannissa, Pohjois-Savossa ja Kainuussa sekä ilmeisesti myös Länsipohjassa *tuli* ja *valkea* voivat esiintyä rinnakkain.

Tulella on äänne- ja merkitysvastineet kaikissa ims. kielissä ja etäsukukielissä samojedia myöten: karj.-aun. *tuli*, lyyd. (Kuj.) *tuli*, veps. (Kett.) *tuli*, vatj. (Tsv.) *tuli*, vir. (Wied.) *tuli* 1) 'Feuer, brennendes Licht, brennendes Kienspan 2) Feuerstelle, bewohntes Gebäude', liiv. (Kett. LW) *tu'l* 'feuer, licht'; lp. *dollá*, mordv. *tol*, tšer. L *təl*, I *tul* 'Feuer', syrj. *tij*, *tjv*: *t.-kert* 'Feuerstahl, Feuerzug', votj. *tij*, (mm. E. Itkonen FUF XXXI s. 169), jur. *tü* 'Feuer' (mm. Lehtisalo FUF XXIX s. 119; vrt. myös Collinder, Vocabulary s. 63).

Tuli on siis epäilyksittä vanhin tulta tarkoittava sana kielikunnassamme. *Valkea* on sen rinnalla nuori; tulta merkitsevä vastine sillä on vain virossa: (Wied.) *valge väljas* 'es ist eine Feuerbrunst', vrt. myös *valgus* 'Glanz, Weisse, Licht, Feuer jne.'; *valgus on mu üle käind* 'ich habe einen Feuerschaden erlitten', *valgustama* mm. 'Feuer anlegen'. Valkoista, valoisaa, vaaleaa merkitsevät *valkea*-kantaiset nomininit ovat sen sijaan tavallisia kaikissa ims. kielissä: karj. *valkie*; *valkieta syö*, *mustoa sittuu* (= tuli päreessä) (Uhtua, K. F. Karjalainen) | *kaččo*, *jotta ei missää enää näy valkieta kaupunkilla* (Vuokkiniemi, E. F. Rautell 1892) | huom. myös *šoatu valkie šammuu* (Kiestinki, Hannes Pukki 1932), aun. *valgei* 'valkoinen, vaalea, valoisa', lyyd. (Kuj.) *vanged*,

vauged 'valkoinen, vaalea, valoisa, valo' *peavhäd tundäu vaugedäkš | nüügi üöd vaugedad da lühüdät | oli küdame v.* (= kuutamo), veps. (Tunkelo VKÄH s. 198—199) *Ä vouged, vouktaŋ* 'valkealla', *våuged vate*, K *vouged* 'valkoinen', E *vauktašfi*, (Kett. LVHA s. 47) *magašimā vaukthassā* 'magasime kuni (päeva-) valgeni', vatj. (Kett. VKÄH s. 23, 151) *vaŋkeq*, (Tsv.) *vanke* 'valge' *vanke jānez, vankeš päivän, vanke-verin*, vir. (Wied.) *valge* 'weiss, hell, blond, Weisses, Licht, Helligkeit' *küll aga valge* (Winter) *ära sööb, mis must* (Sommer) *kokku paneb; on juba veike valge* 'es ist schon etwas Tag', *valget näitama* 'leuchten', liiv. (Kett. LW) *vālda*, (liv. W *vālda*), *valdā* (Sal. *vald*, pl. *-ed*) 'weiss'. Yhtäpitäviä ovat merkitykseltään myös etävastineet, joista muutammat ovat tosin etuvokaaliseen lähtömuotoon viittaavia: lp. *viel'gād* (attr. *vil'gis* 'white or light, pale'), mordv. *valdo*, tšer. L *βa·lyšēš*, I *βo·lyšēš* 'Helle, Klarheit; hell, klar' (viimeksi E. Itkonen FUF XXXI s. 159), unk. (mm. Genetz Suomi III₁₆ s. 8) *világ*, vrt. myös Collinder, Vocabulary s. 122—123.

Lähi- ja etävastineista päätellen *valkea* on suhteellisen myöhään syrjäyttänyt suomen länsimurteissa ikivanhan *tulen*. Viron vastaavanlainen *valkea*-sanana käyttö saattaisi viitata siihen, että *valkean* yleistymiseen johtanut kehitys on voinut alkaa jo myöhäiskantasuomen länsiryhmän yhteisajan loppuvaiheissa, mutta yhtä mahdollista on, että viron esiintymät ovat myöhäisen paralleelin kehityksen tulosta. Väitöskirjassaan R. E. Nirvi viittasi jo lyhyesti niihin syihin, jotka hänen nähdäkseen olivat johtaneet *tulen* syrjäytymiseen (Sanankieltoja s. 315). Hiukan myöhemmin hän puuttui yksityiskohtaisemmin eräisiin tuleen liittyviin kielenilmiöihin (Tuli-eläinkuvitelmiä, Uusimaa III s. 50—67). Varsinaisia *tulen* nimityksiä hän käsittelee vain lyhyesti artikkelinsa lopuksi ja päättelee tulta tarkoittavan *valkean* olleen alkuaan kiertoilmaus, jolla sanatabun alainen *tuli* on korvattu tiettyissä aroissa tilanteissa, ja jatkaa (s. 67): »Länsi-Suomessa se on kuitenkin kehittynyt *tulen* varsinaiseksi ilmaukseksi ja Vermlannin suomalaisten keskuudessa se on vuorostaan jo kielletty sana, jonka asemesta on käytettävä ilmausta *eläväinen*.»

Eufemismiselityksen tueksi Nirvi esittelee samassa yhteydessä (s. 62) vanhoja ruotsalaisia uskomuksia, joiden mukaan ei varsinkaan tervahautaa tai hiilimiilua poltettaessa tai rautaa ahjossa sulatettaessa saanut käyttää *tulen* varsinaista nimitystä. Juuri tällaisiin yhteyksiin sekä tulenvaaran pelkoon liittyvätkin Nirvin käsittelemät eläinkuvitelmaan pohjautuvat eufemismit *elävä*, *eläväinen*, *kamppi*, *punainen kukko*, *kettu*, *repo*, *turri* jne. On kiintoisaa, että *valkean* ja *tulen* risteilyvyöhykkeellä *valkea* useimmiten tavataan juuri vastaavanlaisissa yhteyksissä ja sanatabuun viittaavia tietojakin on murteista. »Tervahaudalla ei mainittu sanaa *tuli*, luultiin että *tuli* suuttuu ja ei tottele ihmistä, *tulen* sijasta sanottiin vain *valkea*.» (Kuhmo, Lauri Kilponen 1956) | »Jotkut vanhat sanovat vielä *valkea*, esim. *nokivalkea*, *väki-valkea*, kun joku poltettava palaa enemmän, kuin on tarkoitus polttaa, esim. *tervahauta*.» (Hyr Kuhmo, K. Koskelo 1935) | »Paikkakunnan murteessa puhutaan 'tulesta', kun se on sytytetty tarkoituksella, vaan 'valkiasta' kun se on vahingossa päässyt, *mehäväalkia*, *vahingonvalkia*.» (Pulk, M. Soukka 1935) | »Tulipalon sattua hälytettiin naapureita ilmoittamalla *valkean* olevan valloillaan.» (Heino, E. Kekkonen

1935) | *kirkola taetaa ollav valakee vallala* (hyvin varovainen ilmoitus tulipalosta etteivät kuulijat säikähtäisi) (Juv, Arvo Inkilä 1936) | »Luhangassa käytetään sanaa *tuli* siinä tapauksessa, jos kysymyksessä on irrallinen *valkea*.» (Arvo Virtanen 1935).

Sama tendenssi kuvastuu myös sellaisissa yhdyssanoissa kuin *kulovalkea*, *nokivalkea*, *vahingonvalkea* ja *väki-valkea*. Vain Kainuussa tavattava *väki-valkea* 'ilmiliekki' on tervanpoltto-termejä, kuten enimmäkseen sanan muistiinmerkitsijät ovat huomauttaneet. *Eihän se* (nim. tervahauta) *soav väki-valakeessa palloa* (ts. omin valloin palaa). »*Valkea*-sanaa ei käytetä muuten kuin yhdyssanassa *väki-valkea*, joka esiintyy vain tervanpoltton yhteydessä.» (SuoS, Alpo Räisänen 1965) | *se on mahtanna mestari humaltuvan niin se* (tervahauta) *on soanna palloov väki-valakeessa* (Sot, Lauri Lounela 1940), samoin Hyr VuoJ Kuhmo. Ristijärveltä ja Paltamosta on tietoja vain sanan kuvaannollisesta käytöstä: pillastunut, valloilleen riistäytynyt hevonen »mennöö väki-valakeessa» (RisJ, Tahvo Liljeblad 1933; Palt, S. Keränen 1945). — *Kulo-* ja *nokivalkeasta*, jotka länsimurteissa ovat tavallisia, on *tuli*-alueeltakin luotettavia tietoja: *kulovalkea* Lemi, Veikko Ruoppila 1934 | Kiih, R. E. Nirvi 1933 | Tohm, E. Härkönen 1935 | Hir, Aug. Tanttu 1930 | Kuop, Pekka Pitkänen 1928 | Nil, Simo Hämäläinen 1939 | Maan, Ahti Rytönen 1929. — Länsimurteiden omaperäinen tulipalon nimitys on *valkeanvaara*. Sen kiinteä levikki käsittää lounais- ja hämäläismurteet. Muutama tieto sanasta on Etelä-Pohjanmaalta (Isoj Teu Laih Jal) ja yksi tieto Pohjois-Pohjanmaalta (Tem). Itämurteista sanaliitto on merkitty muistiin eri tahoilta: *valkeevaaara* = tulipalo: *sattuu valkeev-vaara, lipo'v vor'ii ko sattuu tulemaa* (Tuut, R. Nirvi 1944 | Rupeskii tulemaa valkia vaara. (VuoR, A. Heikkonen 1935) | *valkianfaara kuv valkea tloo irralleen* (Ver, Helmi Helminen 1931). Lisäksi murrerajan itäpuolelta on merkitty tulipaloa tarkoittavina *vahinkonvalkee* (Juv, Arvo Inkilä 1938) | *valkeevahinko: meil vanaskyläss oli valkeev-vahinko* (InkV Kallivieri, Aili Laiho 1935).

Sanatabun aiheuttamaa saattaa pohjimmiltaan olla myös se kahtalaisuus, että nuoret puhuvat *tulesta* mutta vanhat käyttivät mieluummin *valkea*-sanaa, mistä useat vuonna 1935 tehtyyn tuli—valkea -kyselyyn vastanneet ovat huomauttaneet. Tietoja tällaisesta erosta on kertynyt Länsipohjaa, Länsi-Kannasta ja Inkeriä lukuun ottamatta koko risteilyalueelta. »Vanhat sanovat: Pane valkee hellaan. Nykyisin sanotaan: Pane tai pitäis panna tulj hellaa» (Kiur, J. Nivalainen 1937; samaan tapaan Jaal Yläm Säck Sor Kiih Tohm Risna Juv Jor Iis PieV Kiur Kars HaaV Puol).

Selvimpänä tulen varsinaisten nimitysten välttelypyrkimys on säilynyt Verm-lannissa. *Tuli* on viime aikoihin asti ollut siellä tavallinen, mutta sen käyttö on rajoittunut vain määräyhteyksiin: *tul'illa ne sano' ennem mehillä* [nuotiopaikkaa tarkoittaen] *tuloo tulilleesa; ukko lyö vulia vuola* (Maija Juvas 1932). *Valkea* sen sijaan on alueen yleisin tulen nimitys, mutta se on jo osittain menettänyt peitonimen luonteensa ja joutunut sanatabun alaiseksi, kuten Nirvi on em. artikkelissaan huomauttanut. »Vanhat eivät koskaan tohtineet sanoa valkeata valkeaksi, vaan eläväiseksi.» (Helmi Helminen 1930) | *Kun sanoo valkea se teköö skaijije* (< ru. skada), *kun sanoo tuli se om miejomp.*» (Astrid Reponen 1931) | *Helvetiss-ov valkea voan ei kylissä, ne sanoi, ne renti*

kyllästy. *Eläväiseks piti aina sanoa.*» (Helmi Helminen 1931). Vermlannin tulta tar koittavaa sanastoa voi tuskin selittää muutoin kuin, että *valkea* on kuulunut jo Suur- Rautalammilta lähteneiden siirtolaisten murteeseen.

Edellä olevat tapaukset sijoittuvat siis miltei kaikki *valkean* ja *tulen* nykyiselle ris- teilyalucelle. Muutama *valkea*-tieto on etäämpääkin itämurteista. Nirvi on merkin- nyt *valkean* Kiihtelysvaarasta seuraavassa yhteydessä: *tukalahan se on tuletak ollak vaiva suur valakkeetak*» (1933) ja Hakulinen Sakkolasta: *Ves-o vanhi valvomoa, valkia makoä- moa*. Tiedonantoon liittyy huomautus: »Valkea on tässä merkityksessä murteelle nykyään outo.» (1924). Nirvin muistiinpano on katkelma *tulen* synty -runosta ja Hakulisen kirjaus *tulenvaaran* torjuntaloitsu, kuten hän lipussaan huomauttaakin. Juuri *tulen* synty -runoissa ja erilaisissa *tulen* vaaran tai *tulen* vikojen torjuntaloit- suissa *valkea*, *valkeainen* on aivan tavanomainen Savon (VR VI₁ 3174 [7] ja seur:t), Etelä-Karjalan (VR XIII₃ 10069 [2] ja seur:t), Raja- ja Pohjois-Karjalan (VR VII₃ 659 [2] ja seur:t), Aunuksen (VR II 682a [5] ja seur:t) ja Vienan (VR I₄ 233 [23] ja seur:t) vanhoissa runoissa. Selvästi eufemismin luonteinen on *valkea* tulipa- lon torjuntaloitsuissa sekä mahdollisesti muutamissa Savosta muistiinmerkityissä palohaavan parannusloitsuissa. Edellisissä *valkea* esiintyy usein yksinomaisena *tulen* nimityksenä.

Ves jääköö valumaa,
Valkee makkaamaa!
VR XIII₃ 100070 [2] Uusikirkko.

Sieltäpä kipuna putois.
Hiiestäkö helvetistä,
Pahan vaimon valkiasta.
VR VI₁ 3174 [8] Suomenniemi.

Täss on valkia vahingo sanut,
Tuli tähnyt tihuva työte.

Jos valkia vahingo suap,
Suatuon sana minulle,
VR VI₁ 3179 [9] Juva, Gottlund.

Epävarmaa sen sijaan on, kuvastelevatko *tulen* synty -runojen *valkea*, *valkeainen* -esiintymät *tulen* varsinaisen nimityksen peittelypyrkimystä. Joka tapauksessa Vienan, Aunuksen, Pohjois- ja Raja-Karjalan, Etelä-Karjalan ja Inkerin runoissa on runsaasti sellaisia esiintymiä, joissa *valkea*, *valkeainen* on täysin neutraali *tulen* synonyymi.

Tuo[kaas] tu[lta] tuohuxel[la],
Vahasel[la] valkiaist[a].
VR I₃ 1563 [67] Kiimasjärvi.

Mi tuolla tuli palaabi,
Migä valge vallottaabi,
VR VII₁ 784 [4] Suistamo.

Pien olis sovan tuleksi,
Suuri paimon valgiaksi.
VR II 212 Kolvasjärvi.

Tulkaa työ työtöt tulell',
Ämmät vanhat valkiall,
VR XIII₂ 4831 Metsäpirtti.

Tuolta t[uli] tuik[uttavi],
Valkiainen vak[uttavi],
VR XIII₁ 1227 [11] Uusikirkko.

Lähtekää, työtöt, kokoille,
Vanhat ämmät valkealle!
VR IV₃ 3421 [2] Koprina.

Useimmissa näissä runoesiintymissä *valkean*, *valkeaisen* voisi korvata sanalla *valo*, ja kiintoisaa on, että monin paikoin *valkean* ja *tulen* risteilyalueella tavataan murteissa yhä sellaista erontekoa, että valaistusta varten tehty tuli on *valkea*, muutoin käytetään *tuli*-sanaa. Esim.: *Ko kerra nousit iellimäisen ni ota valkija tupppaa.*» (ValkJ, Alma West 1924) | *Joha nuo naapurit on jalkehillaa ko valkee ikkunast näkky.* (Uus VI, A. Kontunen 1935) | *Viitake heinää, valkija seinää* (MänH, Ulpu Riola 1959) | *ko otettii valkee tupppaa kaikha se näkyⁱ kavvuul (= kadulle), mitä tuvas tehtii.* (Tuut, R. Nirvi 1948) | *Joakopist kuhilas pellol valkia tupppaa.* (Ven, L. Hakulinen 1943), samoin Eli Jaal Kuol VuoR Kite EnoK Juv Hart Jäp HeiV Kuop Vesa Kong Kars. Levikistään päätellen — kun runoesiintymätkin otetaan huomioon — tällainen kahtalaisuus on vanhaa, mihin viittaa sekin, että esimerkiksi päivän ja kuutamon valoa merkitsevänä *valkean* vastineet ovat tuttuja myös kaikissa itäisen ryhmän sukulielissä.¹ Ilmeisesti juuri tällaisesta yhteydestä *valkea* on siirtynyt sanatabun alaiseksi joutuneen *tulen* eufemismiksi.

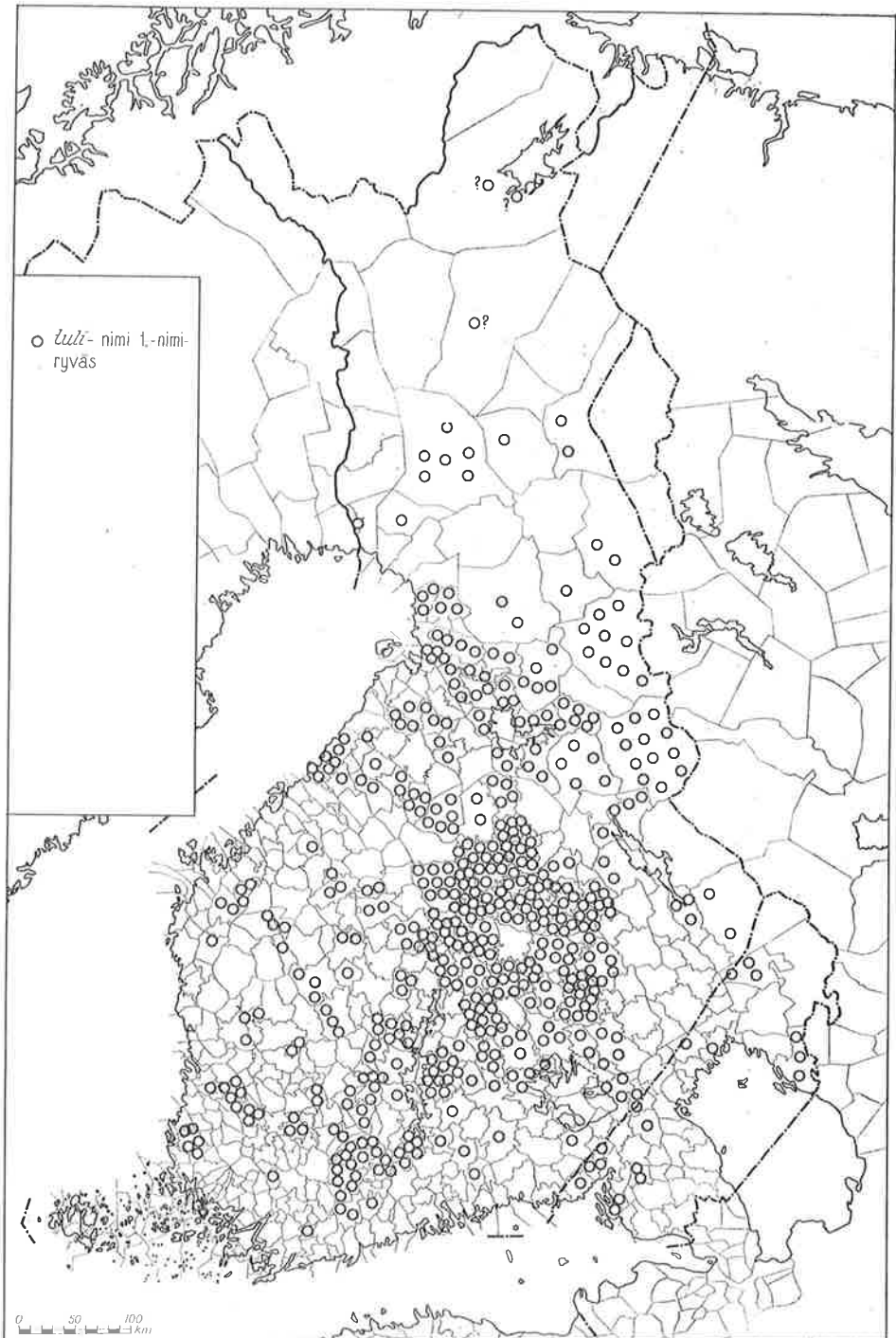
Länsimurteista *tuli*-tietoja on vähän. Kaakkoishämäläisten murteiden sanastossa *tuli* on jokseenkin tavallinen, mutta vain alueen itäosissa, lähinnä Kymenlaaksossa, se on tulen varsinainen nimitys. Lännempänä Kaakkois-Hämeessä, erityisesti Päijänteen eteläosan ympäristöpitäjissä, monikollinen *tulet* tai *tulit* (Sys Luo) on vakiintunut helluntaina poltettavaa juhlatulta, paikoin nuotiota merkitseväksi. Nuotiota tarkoittavana plurale tantum on tavallinen kaikkialla Päijänteen ympäristössä, ja lisäksi tällaisesta käytöstä on yksittäisiä tietoja kaikkialta itämurteista ja karjalan kielestä. Useimmissa Kalajoen latvoilta saaduissa *tuli*- ja *valkea*-tiedonannoissa mainitaan murteissa käytettävän molempia nimityksiä rinnakkain. Nivallassa Vilkuna on kuitenkin havainnut sellaisen eronteon, että lampussa ja takassa on aina *valkea*, piippuun sen sijaan otetaan aina *tuli* (Vir. 1933 s. 38). Peräpohjolan risteilyalueen niukoista tiedoista käy ilmi, että *valkea* on alueen varsinainen tulen nimitys, mutta myös se, että Länsipohjan suomalaismurteissakin *tuli* tunnetaan *valkean* synonyymiksi: *Valkea se sanõthän tuleksi* (Tär, E. Tiesmaa 1935). — Lähes samalla tavoin kulkee *tulennoksen*, *tulennuksen* länsiraja. Yhtä pesällistä tai yhdestä pesällisestä syntynyttä hiillosta tarkoittavan *tulennuksen*, *tulennoksen* (Tuut *tulellus* R. E. Nirvi) levikki ulottuu Inkeristä Länsi-Kannaksen kautta Sydän-Savoon, Päijät-Hämeeseen ja Keski-Suomeen. Kaakkois-Hämeessä *tulennos* on tavallinen Iitin ryhmässä sekä Heinolassa ja Hollolassa eli samalla alueella, jolla *tulikin* tavaataan. Palavaa hiillosta tarkoittavasta *tulennoksesta* on kuitenkin joukko yksittäisiä tietoja syvältä perihämäläisistä, jopa yläsatakuntalaisistakin murteista (Urk Sääk Luo KanA Tei Ruov Virr Ika? Ilm). — Kirosan luonteisena vahvikesanana sekä sananparsissa ja vanhoissa runoissa *tuli* niin ikään esiintyy hämäläismurteiden

¹ Lääntisten ims. kielten ja ilmeisesti alkuaan vain suomen länsimurteille (? lounaismurteille) ominaisen *valon* ('Licht') vastineet sen sijaan puuttuvat vepsästä, lyydistä ja karjala-aunuksesta. *Valo* 'dolor, Schmerz', *luvalo*, *luunvalo* 'orthritis' on sen sijaan tuttu itämurteissakin, kuten Renvall jo on esittänyt. Kipua merkitsevän *valo*-sanan etymologiasta ks. Hakulinen, *Studia Fennica* s. 120—; toisin Toivonen *SUSA* 34 s. 34.

alueella ja Etelä-Pohjanmaalla. »Sehän on tulen hullua!» (Mänts, Jouko Tuominen 1934) | »Vuaroo lyätiin niin tulem perkuleesti!» (Tei, Jaakko Sivula 1959) | »Tulem perkules emmä paremmin tu enkä sa!» (Ruov, Heikki Asunta 1952) | »S-o niin tuler ruma hökötes.» (Sein, Esko Koivusalo 1958) || »Tulta piijan pohkeis morsiamen koko kekäle.» (Janakkala) | »Tulisoihto morsiamen hameen alla.» (Jokioinen) (Hakulinen, Vir. 1933 s. 163). Vanhoista runoista olen löytänyt lounais-, hämäläis- ja eteläpohjalaismurteiden alueelta vain viisi *tuli*-esiintymää: IX₁ 2308 [34] Kylmäkoski, IX₁ 2428 [7] Hattula, IX₃ 1043 [15] Längelmäki, VII 3272 [15] ja 4157 [3] Uskela, VII 3261 [5] Pöytyä ja XI 1022 [1] Laihia. Keski- ja Pohjois-Pohjanmaan runoissa *tuli* on sen sijaan aivan tavallinen; *tuli*-esiintymiä on niissä kymmeniä.

Edellä esiteltyjen enimmäkseen yksittäisten hajatietojen ohella pari kulttuurisanaa osoittaa, että suomen kielen erikoiskehityksen aikana *tuli* on ollut produktiivinen myös länsimurteiden alueella. Tuluksien ja niiden osien nimityksissä *tuli*-yhdyntäiset tai -johdannaiset ovat tavallisia myös länsimurteissa. (Ensio Talvila, Tuluksien ja niiden osien nimityksistä, kartat 3006 ja 3007. Käsikirjoitus säilytteillä Sanakirjasäätiössä.) Kaskeamalla tai kydöttämällä saatu tuhkansekainen maa-aines on verrattain laajalti länsimurteissa *tulimultaa*. Sanan nykyinen levikki on seuraava: lounaismurteiden alue (varsinkin Turun itäpuoliset murteet), Turun ylämaa, Ala-Satakunta, Lounais- ja Etelä-Häme sekä koko Etelä-Pohjanmaa. Parilta paikkakunnalta on lisäksi erillisiä tietoja (Kiikoi Oriv). Suppealla alueella sana tavataan myös virossa (Saareste, Leksikaalseist vahekordadest s. 139).

Erikoislaatuinen *tulen* levikki on paikannimistöissä (kartta s. 105). Vaikka *tuli*-nimiä onkin jokseenkin kaikkialla Suomessa, on niiden frekvenssissä alueittain jyrkkiä eroja. Runsaimmin *tuli*-nimiä on Sydän-Savossa, Päijät-Hämeessä, Keski-Suomessa, Kainuussa, Pohjois-Pohjanmaalla ja Kemijoen varrella. Suhteellisen paljon *tuli*-nimiä on myös Etelä- ja Kaakkois-Hämeessä alueella, jonka ääripisteitä ovat Erä — Pyh Ul — Heino. Enemmistönä tämän alueen *tuli*-nimissä ovat *tuliskallio* ja muut sen tapaiset helatulien polttopaikkojen nimet. Muualla länsimurteiden alueella *tuli*-nimiä on vähän, ja ne keskittyvät Vakka-Suomen rannikkoalueelle, Kokemäenjoen varrelle tai sen vesistöalueelle, Etelä-Pohjanmaalle johtavan vanhan vesiväylän Näsijärven reitin ja Seinäjoen varrelle. Etelä-Pohjanmaan muut *tuli*-nimet sijaitsevat alueen vanhimmilla asumapaikoilla: Isossakyrössä, Laihialla ja Teuvalla. Keski-Pohjanmaan *tuli*-nimet ryhmittyvät puolestaan suppealle rannikkoalueelle Loht—Him—KalJ sekä Kalajoen varrelle. Peräpohjolassa *tuli*-nimiä tavataan vain Kemijoen varrella, mutta Pohjois-Pohjanmaalla ne ovat tavallisia koko alueella. Nimistöseikat viittaavat siihen, että länsimurteissa *tulen* syrjäytyminen on alkanut jo Etelä-Pohjanmaan asuttamisen aikoihin, siis keskiajalla. Kuvaavaa on, että ns. Etelä-Pohjanmaan savolaiskiilassa, joka on uuden ajan alkupuolella asutettu pääasiassa Etelä-Pohjanmaalta ja Savosta, tulen nimityksenä esiintyy kaikissa käyttöyhteyksissä *valkea*. *Tuli*-nimiä on alueella muutama, ja ne ovat mitä ilmeisimmin savolaista perua. *Valkean* varhaista vakiintumista länsimurteissa osoittaa sekin, että sana tavataan kaikilla niillä alueilla, jonne hämäläisasutuksen tiedetään ulottuneen,

nimittäin Päijät-Hämeessä ja Keski-Suomessa. Näillä alueilla kuten kaikkialla muuallakin, missä savolainen ja läntinen tulta tarkoittava sanasto on joutunut asutuskehityksen vuoksi rinnakkain, on kehitys johtanut säännöllisesti *valkean* yleistymiseen. — Kalajokilaakson *tuli*-nimien enemmistö pohjautuu epäilemättä itäisten asuttajien kielenkäyttöön; *tuli*-nimien esiintymävyöhykehän ulottuu sydänsavolaisten murteiden pohjoisosista yhtenäisenä kapeana nauhana pitkin Kalajoen vartta rannikolle saakka. Lohtajan — Kalajoen rannikkokaistan *tuli*-nimistä osa tosin voisi olla myös läntistä perua. Samalla tavoin lienee tulkittava Pohjois-Pohjanmaan ja Peräpohjolan *tuli*-nimistö.

Kaakkoismurteiden ja itäisten savolaismurteiden alueella *tuli*-nimet ovat yhtä harvinaisia kuin Länsi-Suomessa. Ihmeteltävän tarkasti *tuli*-nimistön esiintymäalueen itäraja noudattaa sydänsavolaisten ja itäsavolaisten murteiden välistä rajaa.² Kahtaalla *tuli*-nimien esiintymäalue ylittää tämän rajan, nimittäin Juuan — Nurmeksen tienoilla ja kaakossa Sulkavan — Säämingin kaistalla, josta *tuli*-nimien esiintymäalue ulottuu Ruokolahden ja Rautjärven kautta Kirvuun. Lisäksi *tuli*-nimisiä on Enossa, Ilomantsissa, Korpiselässä, Salmissa ja Viipurinlahden ympäristöpitäjissä. *Tuli*-nimien vähyyks näillä karjalaisilla tai karjalaispohjaisilla alueilla johtunee siitä, että *valkea* ja *tuli* ovat vanhastaan esiintyneet täällä rinnakkain, kuten Vanhojen Runojen esiintymät osoittivat. Viime aikoihin asti tämä rinnakkaisuus on säilynyt Länsi-Kannaksella ja Inkerissä. Varsinkin Inkerissä tasavertainen synonyymisuus on säilynyt kaikissa murreryhmissä. Toisaalta *tuli*-nimien vähyyks osoittaa myös sen, ettei Stolbovan rauhan jälkeinen savolaisekspansio ole niiden määrää karjalaisalueilla olennaisesti lisännyt, mikä merkinnee sitä, että *tuli* oli 1600-luvun puoliväliin mennessä menettänyt savolaismurteissa produktiivisuutensa. Savolaissiirtolaisten ansiosta Pohjois-Karjalasta ja Laatokan ympäristöstä kuitenkin hävisi karjalainen kahtalaisuus *valkea* ~ *tuli* ja tulen varsinaiseksi nimitykseksi yksinomaistui *tuli*.

Tuli und *valkea*

von TUOMO TUOMI

Im Finnischen finden sich zwei 'Feuer' bedeutende Wörter: in den Westdialekten bis ins nördlichste Finnland *valkea* und in den Ostdialekten *tuli*. Dieses *tuli* hat ausser in den finnisch-ugrischen Sprachen auch im Samojedischen Laut- und Bedeutungsentsprechungen. Das 'Feuer' bedeutende *valkea* kommt ausserhalb des Finnischen nur im Estnischen vor (*valge väljas* 'es ist eine Feuersbrunst'). In den näher verwandten und in einigen entfernter verwandten Sprachen bedeuten die Lautentsprechungen zu *valkea* (einige deuten allerdings auf eine vorder-

vokalische Lautgestalt) 'weiss, Licht, hell'. R. E. Nirvi hat mit Hinweis auf einige alte schriftliche Quellen die Erklärung gegeben, dass *valkea* eine Umschreibung für *tuli* ist, durch die das tabu gewordene *tuli* in bestimmten heiklen Situationen ersetzt worden ist. Aus solcher Stellung hat sich *valkea* dann in den Westdialekten als eigentlicher Name für Feuer festgesetzt. Andeutungen auf die Scheu vor dem eigentlichen Namen des Feuers sind in all den Mundartgebieten zu finden, in denen *tuli* und *valkea* heutzutage nebeneinander vorkommen (siehe die Karte

² Valtimosta ja Rautavaarasta ei nimistöä ole vielä kerätty.

S 99), und regelmässig scheint *valkea* sich mit Benennungen zu verbinden, die ein ausgebrochenes oder Schaden bringendes Feuer bezeichnen wie *väkivalkea*, *kulovalkea*, *nokivalkea*, *valkeavaara*, *vahinkovalkea* usw. Andererseits scheint *valkea* oft auch mit Benennungen des zur Beleuchtung angemachten Feuers verbunden zu sein, z.B. *ota valkea* 'zündet das Licht an!', *pärevalkea*, *takkavalkea* usw. In den alten Volksliedern ist *valkea* der gewöhnliche Name für Feuer überall auf dem Gebiet der Ostdialekte, sogar auch in Russisch-Karelien und Olonetz, auf Gebieten also, wo heutzutage *valkea* in der Bedeutung 'Feuer' überhaupt nicht mehr vorkommt. Ein Teil der Belege für *valkea* aus der Dichtung hat deutlich euphemistischen Charakter, aber in den meisten Fällen bedeutet *valkea* das Licht spendende Feuer, *valo*. Hier dürfte der Zusammenhang des Wortgebrauchs, durch den *valkea* sich in einen Euphemismus für Feuer gewandelt hat, zu suchen sein. Es verdient Erwähnung, dass in den Ostdialekten *tuli* heute auch 'Licht' bedeuten kann und dass das Substantiv *valo* keine Lautentsprechungen im Kareliischen, Olonetzischen, Lydischen und Wepsischen hat.

In den finnischen Westdialekten ist *tuli* selten. Es kommt in den Westdialekten nur als fluchartiges Kraftwort vor, in einigen Sprichwörtern und in alter Dichtung. In den Tausenden von Gedichten, die in den südlichsten Teilen Nordfinlands gesammelt wurden, gibt es jedoch nur fünf Belege für *tuli*. Zwei Kulturwörter, nämlich *tulus*, *tulirauta* 'Feuerzeug' und *tulimulta* 'geschwendetes Waldland, geschwendete Erde' zeigen, dass *tuli* noch in der Zeit der selbständigen Entwicklung des Finnischen auch auf dem Gebiet der Westdialekte produktiv war. Darauf weist auch das Vorkommen des Wortes *tuli* in Ortsnamen hin (siehe die Karte S 105. Die Karte ist nach den Sammlungen des Nimiarkisto (Namensarchiv) an-

gefertigt. Von den finnischen Ortsnamen ist zwar schätzungsweise nur die Hälfte gesammelt, aber die Sammlung hat sich gleichmässig über das ganze Gebiet erstreckt, so dass die weitere Sammlung kaum Änderungen in den wesentlichen Teilen dieser Karte bringen dürfte). In Westfinnland gibt es wenig Namen mit *tuli* und sie finden sich alle auf Gebieten, auf denen die feste Ansiedlung in Westfinnland am frühesten stattgefunden hat. Ausserdem begegnet uns *tuli* als Name an der nach dem Südostrobotnien führenden Wasserstrasse (Näsijärvenreitti — Seinäjoki) und auf den ältesten Wohngebieten des Südostrobotniens. Zur Zeit der Besiedlung des Südostrobotniens, d.h. im Mittelalter war *tuli* in Westfinnland noch einigermassen produktiv, aber nach dem geringen Vorkommen des Namens zu schliessen wich es schon vor *valkea* zurück. — In Karelien kommt der Name *tuli* ebenso selten vor wie in Westfinnland. Die Seltenheit dürfte von der seit alters her in den kareliischen Mundarten herrschenden Zweiheit *valkea* — *tuli* herrühren. Die Ostgrenze des massenweisen Vorkommens des Namens *tuli* in Savo folgt von Kirchspiel zu Kirchspiel der Grenze des i. J. 1595 geschlossenen Friedens von Täysinä. Spätestens seit dem Frieden von Stolbowa (1617) hat *tuli* seine Produktivität auch in Savo verloren, weil auch nach der massenweisen Einwanderung der an vielen Orten bald sogar die Mehrheit bildenden Savoer ins kareliche Gebiet nach dem erwähnten Frieden die Zahl der Namen mit *tuli* in Karelien nicht wesentlich gewachsen ist. Offensichtlich infolge des Einflusses der Savoer ist die alte kareliche Zweiheit *valkea* — *tuli* im grössten Teil Karelens geschwunden und *tuli* hat sich als alleiniger Name durchgesetzt. Die Zweiheit *valkea* — *tuli* ist nur im westlichen Teil der kareliischen Landenge und in Ingermanland, wo der Savoer Einfluss gering war, erhalten geblieben.